kitâbiyât
d i z i s i

eylül'den itibaren

Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*
Musa Carullah, *Hâtûn*
İbn Sînâ, *Risaleler* (çev. A. Açıkgenç-M.H. Kırbaşoğlu)
Fârâbî, *Risaleler* (çev. Hasan Şahin)
Seçki: İmam Şâfi'î'nin Projesi Neydi? (haz. M. Hayri Kırbaşoğlu)
Ignaz Goldziher, *Makaleler I*
Hidayet Ş. Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*
Adil Çiftçi, *İslami Yenilenme: Fazlur Rahman Örneği*

yakında

Hasan Hanefi, Muhammed Abid el-Cabiri, Muhammed Arkoun, Nasr Ebu Zeyd, Ali Harb, Mahmud Taha vb. çağdaş İslam düşünürlerinden;

Ignaz Goldziher, Theodor Nöldeke, Johann Fück, Rudi Paret, E.D. Hirsch, Franz Rosenthall, Wael B. Hallaq, W. Canwell Smith vb. eski ve yeni oryantalistlerden çeviriler

ve
Mehmed S. Hatiboğlu'nun Bütün Eserleri

'Sınırlarına Sığmayan Demokrasi' ve İslam

YASİN AKTAY
DR., SELÇUK Ü. FEN-EDEBİYAT FAK. SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ

Türkiye'de, demokrasi üzerine konuşmak için önce zamanlamayla ilgili teori dışı bir kaç mülahaza yapmak elzem gibi. Sözün, hangi kalitede söyleniyor olursa olsun, hatta ne kadar kaliteli söylenirse o kadar, kolayca etkisiz kılınabildiği bir zeminde, demokrasi üzerine konuşmanın ayrı bir zorluğu var. Dahası, zorluk, sözün gerçek bir karşılığının bulunamaması ihtimalinin giderek artıyor olmasından ileri geliyor. Demokrasiyi yalnızca bir çeşit sembolik sermaye olarak tekeline alan, ama hakkını vermektense onun alt sembollerine şu veya bu yollarla yüklediği yafta ve değerlerle, bir fiyat biçme, ayırma ve dıştalama aracına indirgeyenlerin sesleri daha gür çıktıkça, demokrasinin gelişme şansı hakkında iyimser olmak için elde fazla bir şey kalmamaktadır. Biz yine de kendi sınırlarına bir türlü sığmayan demokrasi hakkında, demokrasinin İslam'la ilşikisi üzerine, elden geldiğince teori sınırlarında kalmaya gayret ederek konuşacağız.

Demokrasinin Sınırları Üzerine: Bir Demokrasi Sosyolojisi

Gerçi bir yandan da denilebilir ki, demokrasi hiç bir zaman ve hiç bir yerde nihai ve asli sınırlarına bu kadar açıklıkla dayanmış değildir; dolayısıyla bu durum genel olarak demokrasi için bir istisna sayılabilir. Esasen demokrasinin teorik olarak içerdiği aporiaların, giderek herkesin görebildiği, hatta herkesin gözüne batan keskin çelişkiler olarak gözükmesi, sık rastlanılabilir bir şey değildir. Kendini gerçekleştirme noktasında, tanımı gereği, sonuçta insan topluluklarının ortak iradesinden başka bir dayanağa güvenmemesi gereken demokrasi için, bu irade ortaklığında kimlerin hangi mekanizmalarla yer alacakları veya yer bulacakları sorunu hep geçiştirilmiş bir sorun olarak kalmıştır. Ancak bu sorunun bir geçiştirmeyle karşılanmış olduğu, halkın genel bir nüfusunun, hasbelkader demokrasinin vasiliğine soyunmuş kesimlerle keskin bir ayrılığa sahip olmadığı yerlerde, çok fazla göze batmaz. Orada demokrasi, esasen bütün toplumların tabiatındaki nihai kader olan oligarşinin meşruiyet sorununun karmaşık bir giderimi olarak işler ve böyle işliyor olduğu, 'kamuoyu' denilen gözün ufkuna fazla takılmaz. Gerçekten de meşruiyet sorununun bu kesimlerce ciddiye alınır bir tarafı varsa, bu sorun böylece giderilmiş olmaktadır.

'Demokrasinin doğal sınırları' kavramı, demokrasinin, içerdiği idealleri eninde sonunda gerçekleştirebileceği konusunda bir karamsarlığı ifade ediyor gözükse de, esasen, bu sınırlarla çerçevelenmemiş bir demokrasi pratiğinin kolay kolay ortaya konulamadığı ve konulamayacağı, her geçen gün daha fazla ortaya çıktıkça, bu karamsarlığın yersiz olmadığı da aşikarlaşır. Aslında demokrasinin tanımıyla pratiği arasındaki bu uçurum, siyaset gözlemcilerinin aslâ bilmedikleri bir konu değildir. Nuray Mert'in çok yerinde ifadesiyle, demokrasinin, "toplumun tümünün yönetime, üstelik eşit bir şekilde yönetime katılması anlayışına dayanan bir siyasallık biçimi" olarak, tanımına uygun işlemesi, kelimenin tam anlamıyla nâdirattandır. Fakat bu nâdirat durumu, Mert'in de ironik biçimde ifade ettiği gibi, demokrasinin fiiliyattaki hedeflerine ulaştığı ender anlara değil, bilakis demokrasinin 'kötü' taraflarına işaret etmektedir. Çünkü gerçekten de "toplumun tümünün yönetime, üstelik eşit bir biçimde katılmasının istenilir olup olmadığı; isteniyorsa, bunun mekanizmalarının ne olabileceği" (Mert, 1998: 55) soruları, hemen her düzeyde, demokrasinin kendi tanımsal sınırlarını dalgalandıran sorulardır. Bu sorular, özellikle demokrasinin hemen her toplumdaki iktidar odaklarınca, 'kamuoyu hakimlerince' ilan edilmiş 'doğal düşmanları'nı, siyasal alanın dışına itmeyi sağlamaya yeter sorulardır. Halkın tamamının, yönetime eşit bir biçimde katılmasının bir erdem olup olmadığı, kuşkusuz ayrı bir tartışmadır; ama bu soru sorulduğu andan itibaren demokrasinin çağdaş tanımlarından hızla uzaklaşmanın startının verilmiş olacağı da görülmelidir. Buna rağmen, bu sorunun eninde sonunda mütalaa edilmediği bir demokrasi pratiğinin varolmaması, Eski Yunan'da sitenin yönetimine eşit bir şekilde katılacağı öngörülen 'yurttaş'ların tanımlanması konusunda, çizilen manzaranın bizatihi bizim bir karikatürümüzü andırmaya yönelmesinin ironisini açığa çıkarıyor.

Kökenini Eski Yunan'da aramaya alıştığımız demokrasinin tanımı, burada aslında herkesi (kadınları, çocukları, hür olmayanları, yabancıları ve belli bazı tabakaları dışlamak suretiyle) kapsamaksızın, son kertede belli bir elitle sınırlandırılan yurttaşların şehir yönetimine eşit bir biçimde katılımını vurguluyordu.[1] Bu model esas alınarak geliştirilen çağdaş demokrasinin, bu modele, cinsiyet, ırk, din, statü, meslek ve yaş ayırımı yapmaksızın, herkesin katılımını mümkün kılan seçimlerden başka bir katkı getirmemiş olduğu söylenebilir. O katkı da, seçimlerde kitle iletişim teknolojileri aracılığıyla, yine ne istediğini bilen belli bir elitin dışındaki kitlelerin bilincini dumura uğratarak, istenilen yöne kanalize etmek; o da olmazsa, başka araçları devreye sokarak, seçimden ne çıkmış olursa olsun, kendi bildiğini okumak suretiyle, fazlasıyla geri alınmış alıyor. Bugün demokrasinin, ülkemizdeki kadar sınırlarının belirgin ve tartışma konusu olmadığı yerlerde bile, vazgeçilemeyen seçim kampanyalarının, insanların seçme özgürlüklerini ne kadar geliştir(me)diğine dikkat çekilebilir. Kampanyaları sürdürmek için başlıbaşına belli ekonomik imkanlara sahip olmak gerekirken, bu kampanyaların pasif nesnesi olan kitleler, çıkacak sonucun sadeç bir enstrümanından başka neye benziyorlar acaba? İnsanların en sevdikleri şarkıyı, en sevmemeleri ihtimalinin bulunduğu bir partinin propagandasına uyarlamakla, insanların bu tür kampanyalarda ne yerine konuldukları yeterince açık olmuyor mu?

[1] Eski Yunan'da 'polis' ve yurttaşlık kavramlarının nasıl tanımlandığıyla ilgili bknz. Arendt, 1994: 264 vd.

Bu sınırların berisinde demokrasi, son bir yüzyıldır en iyi işlenmiş olan –ve aslında sonuçta bütün saikleri son derece arkaik olarak işleyen bir iktidar pratiğinin– meşrulaştırım biçiminden başka bir şey olmuyor. Meşrulaştırım sorununun, çağdaş toplumda, özellikle kitle iletişim dünyasının gelişmesine paralel olarak gittikçe arttığı söylenebilir. Bunu söylemenin, Jurgen Habermas'ın çağdaş dünyanın en önemli sorunlarından biri olarak 'meşruiyet bunalımı'nı (Habermas, 1979: 178 vd) gösterdiği ve bununla kendi kendisini 'Çağımızın Marx'ı' (Giddens, 1991: 130) rütbesine terfi ettirdiği tespitiyle ne kadar paralel düştüğünü bilmiyoruz, ama bildiğimiz, söz konusu meşruiyet sorununun belli bir iktidar eşiğinin ötesindekiler için çok nadiren ciddi bir problem haline gelebildiğidir. Teknolojinin başdöndürücü gelişiminin aynı zamanda son derece zorlu bir erişilebilirlik sorunu da yarattığı düşünüldüğünde, bir meşruiyet sorununun mutlak giderimi, ancak veda edilmiş bir devrimciliğin son rüyalarından biri gibi görünüyor. Çünkü son derece ileri teknolojiler, hem belli uzmanlıkların hem de belli para güçlerinin yarattığı yalıtkan duvarlarla bir erişilebilirlik hiyerarşisini, toplumdaki tabakalaşmaya paralel olarak korumaya yardımcı olmaktadırlar. Bu yüzden, teknolojinin gelişimi, paradoksal bir biçimde demokrasinin lehine değil, belli iktidar mahfillerinin lehine ve çoğu kez de diğerlerinin aleyhine işleyen bir süreç olarak duruyor. Habermas'ın 'tahrif edilmiş iletişim' ortamı diyerek, bir bakıma salt istisnai bir durum gördüğü ve giderek ortadan kalkacağını öngördüğü bu ortamın, aslında demokrasinin bütün pratiklerinin en vazgeçilmez unsuru olduğu bir gerçektir.[2] Habermas'ın içinde yaşadığı ve oluşumuna yüksek teorik katkılarda bulunduğu ileri demokrasi toplumlarında bile çark böyle işlemektedir. Kitle iletişim araçlarının son derece gelişmiş olması ve bilim ve sanatlarda büyük bir birikime kavuşulmuş olması, ne Habermas'ın ne de evrimci sosyolojik kuramların zannettiği gibi, insanların toplam bilincinin artmasına yol açıyor. Hele, bu gelişim, tahrif edilmiş bir iletişim vasatının ortadan kaybolması ve yerine insanların ne istediklerini bildikleri ve taraflar arasıda hiç bir kavram kargaşasının olmadığı 'ideal bir iletişim ortamı'nın oluşumunu sağlamıyor. Hatta denilebilir ki, bu teknolojilerin artması, kitle toplumunun kategorik olarak daha da pekişmesini ve insanların iletişim ortamının daha bir tahrif edilmesini sağlamaktadır.

[2] Habermas'ın aydınlanmış modern toplumlardaki meşruiyet sorunları, rasyonalite ve ideal iletişim ortamlarının tasviriyle, kitle toplumlarının oluşumu ve yönetimi arasındaki ilişkilerin güzel bir tasviri için bkz. Atiker, 1998; Çiğdem, 1991.

Demokrasinin felsefi mülahazaları, özellikle liberal demokrasinin tanımlanması etrafında yapılan mülahazalar ve onun, mutlak aklın kendini gerçekleştirmesi yönündeki kaçınılmaz kader olarak tanımlanması, kulağa son derece hoş gelse de; bu mülahazaların sahiplerinin de görmezden gelemediği zaafların ortaya çıktığı yerler, zaten artık her türlü felsefi mülahazanın da bittiği, hükümlerinin de geçersiz kılındığı yerler oluyor. Örneğin Habermas ve Seyla Benhabib'in başını çektiği güçlü bir felsefi damar, liberal demokrasinin "kurumlarının, bir pratik akıl biçiminin ideal içeriğini somutlaştırdığına ilişkin", kökeni Hegel'e kadar götürülebilecek bir varsayımdan beslenmektedir. Felsefi bir demokrasi kuramının görevini "demokratik yönetimin temsil ettiği pratik rasyonellik biçiminin açıklığa kavuşturulması ve dile getirilmesi" olarak tanımlayan Benhabib'in (1999: 103) demokrasiden en önemli beklentilerinden birisi, demokratik meşruiyet konusundaki yararlarıdır. Karmaşık demokratik toplumlarda meşruiyetin, ortak ilgi alanını oluşturan meseleler hakkında herkesin katıldığı özgür ve kısıtlamasız kamusal müzakereden kaynaklanması gerektiğini ifade eden Benhabib, bu bakımdan, ortak ilgi alanına giren meseleler hakkında kamusal bir müzakere alanının oluşumunu önererek, bunu demokratik kurumların meşruiyeti için elzem olarak görür (Benhabib, 1999: 102). Kuşkusuz yine kulağa hoş gelen sözlerden biri budur ve bunun, büyük ölçüde Batı'daki demokrasi pratiği için anlamlı sayılabilecek bir karşılığı vardır. Çünkü yukarıda da dediğimiz gibi, batılı toplumlarda demokrasi kendi 'ideal içeriğinin' ve tanımının sınırlarına kolaylıkla ve sıklıkla dayanmaz. Her ne kadar bu durum, basitçe, orada toplum ve devletin çıkarlarının birbiriyle derin ve çözülemeyecek çatışmalar içinde olmamalarıyla açıklanabilse de, aslında orada da yaratılan kitle kültürü ve toplumunun meşruiyet üreten bir sanayinin yan sektörleri olarak çalışmalarının rolüne dikkat edilmelidir. Böylece demokrasinin kendi sınırlarına dayanmakta gecikmesi, iktidarın son derece karmaşıklaşması ve kitleleşen toplumların bilinçlerinin dumura uğramasıyla da yakından alakalı olmuş oluyor.

Bütün bunların da ötesinde, gerek Habermas'tan gerekse diğer felsefi demokrasi teorisyenlerinden çok kolay sadır olan bu teorilerin, başarılarını veya karşılık geldikleri siyasal alanların varlığını, bir miktar da, başka ülkelerde bu teorilerin işlememesine borçlu oldukları ayrıca söylenebilir. Bugün Avrupa'nın ve Amerika'nın demokrasiyi teorik, felsefi ve pratik olarak bütün boyutlarıyla gerçekleştirme yönündeki ısrarlı tutumları göze çarpmaktadır. Çünkü gerçekten de bir ülkenin bütün insanlarının azami derecede mutlu edilmesinin, bulunabilmiş en makul yolu olarak görünmektedir liberal demokrasi... Burada, hiç de göründüğü gibi olmayan şey, Avrupa'nın aynı düzeni başka ülkelerde de istediği ve bunda ısrarlı olduğu iddiasıdır. Gerçekten de Avrupa'nın demokratik bir yönetimi Avrupa'nın dışındaki bir çok ülkede istemesini gerektirecek hiç bir neden olmadığı gibi, tam aksi bir isteğe sahip olmasını gerektirecek çok sayıda sebep

vardır. Örneğin, Avrupa'nın Türkiye'yle bütünleşme konusundaki taleplere karşı ileri sürdüğü en önemli gerekçe, her ne kadar Türkiye'nin demokrasi noksanlığıysa da, bunun bir gerekçeden öte bir şey olduğu yönünde,bir delil ortaya konulabilmiş değildir. Yüzeysel bir şekilde bile irdelendiğinde, Türkiye'de demokrasinin gelişmesinin değil, gelişmemesinin Avrupa'nın işine geldiği görülecektir; çünkü demokrasi geliştikçe, halkın –uluslararası ilişkilerle ilgili olanları da kapsayan– taleplerinin siyasal iktidara taşınma ihtimali artmaktadır. Genellikle halkın önemli bir çoğunluğunun iradesini atlayarak ve bir ülkenin halkını bir talep odağı olarak devredışı bırakarak, o ülkenin elitiyle uluslararası ilişkilerini götürmeye alışmış olan Avrupalıların, istediklerini yaptırabildikleri birileri yerine, çetin bir tarafla müzakerelere oturmayı gönüllü olarak isteyebileceklerini düşündürecek ne var elimizde laflarından başka? Türkiye'de bir kaç Kürt'ün insan haklarına uygun bir şekilde yaşayıp yaşamadığını niye dert eder Avrupalılar? Demokrasiye olan hamasi tutkularından mı yaparlar bunu? Buralarda halkın iradesinin iktidara adamakıllı yansımasını gerçekten de isterler mi?

Bugün hemen hemen bütün Batı dışı ülkelerde gördüğümüz demokrasi uygulamalarının, demokrasinin kendi ideal içeriğine bir türlü yaklaşamaması, Avrupa'daki demokrasinin, belli bir refah düzeyine de eşlik ederek azami derecede işlemesinin en önemli garantisini teşkil etmektedir. Tesadüfe bakın ki, Marx ve Weber, Avrupa'da kapitalizmin gelişimiyle ilgili mütalaalarını, neredeyse tamamen Avrupa içi dinamiklerle, iç-sınıf gelişimleri ve çatışmalarıyla açıklamaya çalışarak, nasıl sömürgeciliğin payını ihmal etmişlerdiyse; aynı şekilde bugün, Avrupa'daki, demokrasinin seviyesiyle ilgili ölçümler de, Avrupa dışındaki demokrasilerin yetersizliği ve gelişmemişliğindeki Avrupalı payı ihmal etmektedirler. Çağın Marx ve Weberleri de tarihin kendilerine biçmiş olduğu bu 'ihmal rolü'nü başarıyla oynamaktadırlar. Nitekim Abdulkadir El-Murabıt, Nazizm ve faşizm tecrübelerinin Jurgen Habermas'ın tüm demokrasi teorisini güdüleyerek oradan son derece derinlikli bir evrensel insan hakları ve demokrasi teorisinin çıkmasını sağlamasına karşılık, Yahudilerin Filistinlilere karşı uyguladıkları soykırım tecrübelerinin, nasıl oluyor da hiç bir şey söyletmiyor olmasına 'hayret' ederken (Murabıt, 1993) haksız sayılmaz elbet... Heidegger'in 1930'lardaki Nazi ilerlemesine karşı salt suskunluğundan dolayı bile büyük infiallar yaratan Adorno, Meyer ve Habermas gibi Frankfurt okullarının önde gelenlerine karşı Murabıt, "Heidegger'in otuzlardaki sükutuna dair konuşacağız da, Afrika ve Güney Amerika'da milyonlarca çocuğun ölümüne sebep olan bankaların yüksek faiz politikalarının etkileri ve Güney Afrika vatanında İsrail'in kolonici kıyımı ve ırkçı sömürüsünün rolü karşısındaki Buber, Levinas ve Marcuse'nin suskunluğu için izahat istemeyecek miyiz?" (Murabıt, 1993: 9) diye sorar.

Liberal demokrasinin zaferiyle Hegelci rasyonel akıl arasında kurulan belirlenimci ilişkinin, iktidar hiyerarşilerini kutsallık katkısıyla meşrulaştıran sağcı bir

ideolojinin tüm işlevlerinden ibaret olduğuna şaşmamak gerekiyor elbet. Bu yaklaşımın son popüler ifadesine, 1991'de Francis Fukuyama'nın –üstelik Amerika önderliğindeki uluslararası gücün Irak'ın Kuveyt'i ilhak etme girişimine karşı giriştiği uluslararası adalet garantörlüğü eylemini kutlamak üzere dile getirdiği– "Tarihin Sonu" yaklaşımıyla kavuşmuş olması da son derece manidardır (Fukuyama, 1991). Tarihin sonu, yukarıda Seyla Benhabib'in işaretlerini verdiği, Habermas'ın bile Avrupamerkezli yaklaşımında kendini hissettirmekten geri durmayan bir ruh hali aslında... Buna rağmen, batılı insanın toplumsal çıkarlarını gözeten arayışlara içsel olarak en uygun cevabı vermiş olan liberal demokrasinin, dünyanın geri kalan yerlerindeki gelişmemişliği, en solcu mülahazalarda bile Doğu'nun hep 'kendine özgü' ve çoğu kez 'içsel ve özsel' nedenlerinden dolayı mazur karşılanır. Oysa ki dünyanın Batı dışında kalan ülkelerinde demokrasinin –bütün zaaflarına rağmen– gelişememesinin en önemli sebebi, uluslararası ilişkilerin tabiatındaki güç dengelerinin gerektirdikleri çerçevesinde alınabilir. Bu uluslararası ilişkilerde, Batı ülkeleri, bir ülkenin demokratik olup olmadığına değil, o ülkeyle olan ilişkilerinde ne kadar çıkar elde edebildiklerine bakmaktadırlar. Demokratik bir rejim, herhangi bir ülkenin kendi çıkarlarını fazla akıllıca gözeterek zorlu bir taraf olmasını sağlayacak bir işlevi deruhte ettiği ölçüde, –o ülkede demokrasi varsa ve kurulu sistemi meşrulaştırıcı bir ideolojik araç olarak işliyorsa bile– en küçük sıkıntı anında 'ilk atılacak eşya'lardan başka bir şey değildir. Batı dışı ülkelerde demokrasinin bu konumda olması, belki de Batı ülkelerinde demokrasinin kazasız belasız kendi sınırlarına kolayca çarpmadan seyretmesini mümkün kılan bir şeydir.

Dolayısıyla, bu kadarlık bir mülahazanın sonucunda bile şu sonucu çıkarabiliriz ki, Batı ülkelerinin, dünyanın geri kalan kısmına demokrasiyi yaymak gibi öncelikli bir tercihleri olamaz. Örneğin, Suudi Arabistan, Cezayir, Mısır, Suriye, Irak ve Türkiye'de demokrasinin bütün kurallarıyla birlikte varolmasını, bütün tersi söylemlerine rağmen ve en azından görünebilir bir zamana kadar işliyor olmasını gerçekten de istemelerini gerektiren bir neden yok. Modern dünyanın Aydınlanma'dan bu yana işleyerek gerektirdiği, seçmelerinde özgür, özgür olduğu oranda da siyasal ve toplumsal kaderine iştirak eden birey tipinin, iyi irdelendiğinde, aslında en vazgeçilmez işlevi, pazarda –yine büyük burjuvazinin pazara dönük manipülasyon taktiklerinin karşısında yapayalnız kalıp başka etkilere kapanması anlamında– kendi aklıyla hareket etmesini sağlamasıydı. Birey kavramı bu işlevi deruhte ettiği ölçüde, onun bütün türevleri modern dünya için bir siyasi ve ideolojik konsept halini almıştır. Ancak bu konseptlere her düzeyde sadık kalacağının bir garantisi olmadığı gibi, bir mecburiyeti de yoktur. Dahası, yukarıdaki örnek ülkelerde, kendi dünyasında yaşadığı ölçüde, bir demokrasinin aslâ gelişmemesi yönünde yine bizzat kendi ısrarının bulunduğunu düşünmek için pek çok neden vardır. Dolayısıyla, gerçekten de bir "pratik akıl biçiminin ideal içeriğini somutlaştırma" izlenimini başarıyla veren demokrasinin, uluslararası ilişkilerde, hatta ulusal ilişkilerde, güç kavgalarının yarattığı denge bozucu fırsatlar ölçüsünde kıyıya vurup durduğunu görmek lazım.

Sonuçta, en karmaşık biçimlerinden en basit biçimlerine kadar demokrasi, hiç bir zaman kendi tanımında içerilen programın hayata tartışmasız aktarılabildiği bir pratik olarak ortaya çıkmamakta, çıkamamaktadır. Siyasetin doğasında mevcut olan muktedir ve muktedirler tabakalaşması, siyasetin demokrasiyle damgalandığı bir vasatta daha fazla tesviye edilmiş olmuyor. Yine de bütün bu mülahazalardan, demokrasinin söz konusu ülkelerde gelişememesini anlamaya çalışmanın başka bir şey, bu ülkelerde demokrasinin gelişmesini olumsuzlamanın, demokrasiye kökten karşı çıkmanın, başka bir şey olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Ayrıca bu söylenenlerden, demokrasinin gelişmemesinin tek nedenini, dünya düzeninin kuruluş mantığı ve bunun getirdiği uluslararası iktidar ilişkilerinin doğasına indirgemenin, kelimenin tam anlamıyla sorumluluk savıcı, kendini-kandırıcı zararları olduğuna da dikkat etmek gerekir.[3]

Demokrasiye İslami Karşılığı Kim Bulur?

Diğer yandan, demokrasi konusunda, özellikle islami çevrelerin öteden beri muğlak olan tutumları (Çiğdem, 1991), demokrasi konusunda müzmin bir muhalif algısını kolaylaştırmıştır. Bu algı, demokrasinin bütün İslam dünyasında gelişememesinin nedeni olarak İslam'ın özündeki birtakım uyumsuzlukları gösteren oryantalist yaklaşımın, karşılıklı olarak hem desteklediği hem de beslendiği bir algı oluyor. Nitekim Ernest Gellner de ölümünden hemen önce yazdığı kitabında, genelde İslam dünyası, özelde de Türkiye üzerine gözlemlerini bu algının etkisinde kaydederek, bu ülkelerde demokrasi ve sivil toplumun gelişmesinin önündeki en önemli engelin fundamentalist Müslümanlar olduğunu öne sürmüştür (Gellner, 1994). Gellner'in bu gözlemi, aslında basitçe tanım gereği Allah'ın otoritesine dayanan İslam'ın, bunun tam tersi olduğunu düşündüğü demokrasiyle özsel bir uyuşmazlık içinde olduğu varsayımına dayanıyor. Gerçekten de İslam ve demokrasinin bu tarz bir ilişki içinde algılanması, Müslümanların da yer yer katıldığı ve aslında her ikisinin galat-ı meşhur tanımlarına dayanıyor. Demokrasi, sonuçta bir yönetim biçimidir; onun, Tanrı'nın hükümranlığına karşı kulun hükümranlığını diken bir çerçevede tanımlanması, ancak bir tercih sonucudur. Demokrasi bu şekilde tanımlanmak zorunda olmadığı gibi, yönetim işinin sadece halihazırda yönetmekte olan insanların tekelinde olmaması ilkesini, toplumun genelini ilgilendiren kararlarda, mümkün mertebe toplumun tama-

[3] Sorumluluk savıcı söylemlerin, suçların tamamını dünya düzenine, yahudiye, kapitalizme, modernizme veya herhangi bir 'büyük şeytan'a atmanın rahatlatıcı işlevlerinin yanısıra, özellikle üçüncü dünyanın gelenekle modernlik arasında sıkışıp kalmış bilincinde yarattığı yaralar üzerine iyi bir değerlendirme için bkz. Shayegan, 1991.

mının yönetim işine müdahil olma yollarının açık tutulma ilkesini içeren bir tanıma da sahiptir.

Esasen İslam'la en uzlaşmaz olması gereken saltanatı, bir yönetim biçimi olarak ve dünyanın konjonktürel bakımdan kaçınılmaz bir durumu olarak (mesela bir *örf* olarak) meşrulaştırıp içselleştirmiş bir geleneğin, demokrasiye farklı muamelede bulunması, olan biteni kavrayacak bir ictihadla karşılık vermekte gecikmiş olmasından başka bir şey değildir. Bu gecikme ise, –yine sorumluluk savmak gibi anlaşılmayacaksa– haksızlık etmemek gerekir ki, elde olmayan nedenlerden dolayı olmuştur. Nitekim bunun en önemli nedeni, sadece demokrasiyle ilgili değil, hayatın herhangi bir yanıyla ilgili, herhangi bir soruya muhatap olacak bir toplumsal ve siyasal bedenden ve onun organlarından yoksun olmaktan başka bir şey değildir. Bu yoksunluk öyle bir şeydir ki, demokrasinin İslam'la uyuşup uyuşmadığı sorusunu absürd kılar. Çünkü buna kimin karar vereceği, sorunun muhatabının kim olacağı, hiç bir zaman belli değildir. Bugün demokrasi sahnesinde boy gösteren Müslümanlar bile, bir siyasal aktör olarak kendilerini müslüman olarak tanımlayamadan iş görmek zorundayken, bu soru, ancak kendine siyaset minderi dışında bir oyun alanı bulabilen, fakat söylediğinin sorumluluğuna ve ağırlığına konumu gereği sahip olamayanlarlarca karşılanmaktadır.

Demokrasi, bir olgu olarak da, bir felsefi mülahaza olarak da, genelde dünyanın, özelde İslam dünyasının yeni tanıştığı bir şeydir. Yeni olmayan, Müslümanların böylesi olgularla Müslümanlar olarak muhatap olacak ve ona uygun bir karşılık, hatta refleks geliştirebilecek bir siyasal odaktan, bir siyasal bedenden veya kişilik konumundan yoksun oluşlarıdır. Kendi siyasal etkinlik ve varlığını, İslamiyet'in anlamlandırdığı bir çerçevede mümkün gören son siyasal odak olan Osmanlı devletinin son yıllarında, teknoloji, medeniyet ve Batı'dan gelmekte olan sair şeyler kadar, demokrasinin de ne kadar İslam'la bağdaştığı veya bağdaşmadığı, hatta tersinden, İslam'ın bu kendiliğinden meşru ve doğru görülen olgulara uyup uymayacağı soruları, dönemin münevver çevrelerince yoğun olarak tartışılmıştır. Bu tartışmalarda taraflar vardı. Ülkenin siyasal ve toplumsal düzeyde hangi istikamette seyretmesi gerektiğiyle ilgili önerileri olanlar, bir muhatap olarak karşılarında, söz konusu tartışmaların hepsinin bütün sonuçlarını, kabul veya red noktasında, islami bir çerçevede kâle alacak bir siyasal irade bulabiliyordu. Hatta bizzat kendileri bu iradeyi temsil ediyorlardı. Nitekim İslam'ın demokrasiyle bağdaşıp bağdaşmayacağına, öncelikle demokrasinin ne olup ne olmadığına bile anlamlı bir cevap, ancak böyle bir konumdan verilebilirdi. Oysa yaklaşık yüz yıldır dünyada olup biten herhangi bir toplumsal olguyla İslam'ın nasıl bir ilişki içinde olması gerektiğine dair kendi rayına oturan hiç bir şey söylenmemektedir. Bugün bırakınız bu ikisinin birbirleriyle bağdaşıp bağdaşmayacağını, böyle bir soruyu mümkün kılacak kadar bile her ikisinin ne olduğuna, geçerli bir cevap verecek geçerli bir konum yoktur. Örneğin hangi İslam hangi demokrasiyle bağdaşacaktır?[4] Ne İslam'ın üzerinde tartışma götürülmeyen tek bir tezahürü, ne de demokrasinin tek bir uygulama biçimi ve tanımı vardır. Hal böyleyken, söylenenler, bireysel entelektüel çabalar olmanın ötesinde, İslam'ın gerçek görüşünü yansıtmak açısından büyük ölçüde havada kalmaya mahkumdur. Bireysel ve entelektüel mütalaalar, bu konuda ancak pratikten beslenmeyen felsefi bir konumu benimseyebilmektedirler.

Dolayısıyla, bu konuda demokrasinin İslam'la –bağdaştığı kadar– bağdaşmadığı sonucu, zeminsiz bir vasatta yürütülen enetelektüel tartışmaların mümkün bir sürü sonuçlarından sadece bir tanesi olmak durumundadır. Salt bu sonuca bakarak, Türkiye'de, hatta bütün İslam dünyasında, demokrasinin gelişmemesinin bütün faturasını, entelektüel düzeyde bu sonuca ulaşmış ve buna inanmış olan insanlara çıkarmak, büyük bir haksızlıktır. Nitekim Ernest Gellner, sivil toplum ve demokrasinin İslam dünyasında gelişmemesinin faturasını bunlara çıkarırken, ancak oryantalist bir konuma yakışan bir indirgemeciliğe sığınarak varsayımlarını desteklemeye çalışıyor. Karl R. Popper'in *Açık Toplum ve Düşmanları*'ndan esinlenerek, *Sivil Toplum ve Rakipleri* altbaşlığını koyduğu kitabında, Gellner, İslam dünyasında, demokrasinin gelişememesinin gerçek nedenlerini teşhis etmek yerine, masabaşında, söz konusu varsayımın etkisi altında, ister Müslümanlar tarafından isterse müslüman olmayanlar tarafından yapılmış veya kabullenilmiş varsayımları esas alıyor. Buna mukabil, aynı yerlerde, en azından demokrasinin bütün dünyada revaç bulmaya başladığından bu yana, Müslümanların müslüman kimlikleriyle yönetimde söz sahibi olamadıkları gerçeğini değerlendiremiyor. Buna bağlı olarak, Müslümanların, demokrasinin kendileri için ne anlama geldiğine karar verip ona uygun bir refleks geliştirebilecek bir siyasal ve toplumsal bedenden yoksun oluşlarını ve demokrasiyle ilgili olarak büyük ölçüde bundan kaynaklanan muğlaklığı da değerlendiremiyor.

[4] Toplumsal olarak bir çok tezahür ihtimali olan bir olguyu yine aynı ihtimale sahip başka bir olguyla ilişkilendirmenin büyük dezavantajlarına rağmen, değişik nedenlerle bundan bir türlü kaçınılamamaktadır. Kaçınılamamaktadır, çünkü insan zihninin çok meyyal olduğu bir özelliğe sahiptir: Son derece kolay ve zahmetsiz bir yoldur. Bu, işin masum tarafıdır; ancak masum olmayan bir tarafı da şudur: Önceden karar verilmiş, riske sokulması tehlikeli görülen yargıları besler, o yargıların sorgulanmaz bir biçimde pekişmesini sağlar. Özellikle kimlik/farklılık ekseninde son derece işlevsel bir tarafı vardır. Edward Said'in oryantalist söylemin en önemli ilkelerinden biri olarak gördüğü klişeleştirme, örneğin, İslam'ın bütün zamanlar ve bütün mekanlar için tek geçerli biçimini üreterek, bunu vak'adan değil metinlerden destekleyerek, metinleri de istediği gibi yorumlamak suretiyle yeniden kurarak işler (Said, 1978). Burada, Aziz El-Azmeh'in bütün bu tartışmalara verdiği karşılık, kitabına seçtiği başlıkta anlamlı bir ifade yolu bulmuştur. Modernleşmeyle İslam arasında sıkça yapılan karşılaştırmaların, esas olarak, hem modernliğin hem de İslam'ın bitmek tükenmek bilmez tanımlanma sorununun bir çırpıda halledilmiş olduğunu ve her birinin sınırsız tezahür biçiminin gözardı edildiğini ima eden kitap *İslamlar ve Moderniteler* başlığını taşıyor. bkz El-Azmeh, 1996.

Gellner'e göre "geleneksel insan bazen kralların tiranlığından kaçabilse de, bunu büyük ölçüde kuzenlerinin veya ritüellerin tiranlığı altına düşme pahasına yapabilir" (Gellner, 1994'ten aktaran, Özdalga, 1997: 74). Oysa, sivil toplum, iki yönlü bir denge hareketine dayanır. Bir yandan bireyler merkezî yönetim tarafından cemaat baskılarından korunurlar ve bu yolla bireysel özgürlükler korunur. Diğer yandansa, merkezî devlet iktidarı, bağımsız bireylerden oluşan ve bu kapasiteleriyle sivil toplumu oluşturan aracı grupların varoluşu sayesinde kontrol edilmiş olur. İslam dünyasında pek çok cemaat veya tarikat içerisinde iktidar ilişkilerinin oluşumuna ve yürüyüşüne bakıldığında, gerçekten de, Gellner'in tezini doğrulayacak biçimde, sivil toplum ve demokrasinin bu en temel şartının, bizzat bu düzeyde kemirilebildiğini gözlemlemek mümkün. Osmanlı'da yer yer dile getirilen ve tarikatların, hatta esnaf localarının sivil toplumsal bir işlevi olduğu tezinin en büyük maluliyeti bu olmuştur. Cemaat veya tarikat, gerçekten de merkezî devlet yapısına karşı bireyi koruyan bir unsur olabiliyor, ama bunu büyük ölçüde kendi sorgulanamaz otoritesini birey üzerinde tahkim etmek pahasına yapıyordu. Ancak retrospektif bir okumayla, geçmişte İslam dünyasında sivil toplum ve demokrasinin nüvelerini bulmaya çalışmak ayrı bir şeydir; onun gelişme potansiyellerinin var olup olmadığına bakmak, hele güncel bazı gerçekler hakkında bu düzeyde edinilmiş sonuçlara dayanarak hüküm vermek ayrı bir şeydir. Gellner'in bütün söylediklerini oryantalist bir indirgemeciliğe indirgeme yanlışı yapmadan, bugün bile, demokrasi karşısında genelde olumsuz işlenen islami söylemlerin gördüğü işleve bakmak bile anlamlı sonuçlara götürebilir. Nitekim, demokrasi aleyhtarı söylemler bu düzeyde yaygınlaşıp zemin buldukça, yanısıra cemaat içi iktidar ilişkileri de pekişmekte, demokrasiyi veya demokratik katılımı çağrıştırabilecek herhangi bir davranışın ortaya konulmasına karşı meşru bir duyarlılık gelişmektedir. Sorgulanamayan cemaat veya tarikat içi ilişkilerdeki despotizmin, tamamen, siyasal düzeyde demokrasiye karşı takınılmış ve İslam'a dayandırılmış tavırdan kaynaklandığı elbetteki söylenemez; ama bu iki tavır arasındaki paralelliğin birbirini beslediği de gözardı edilemez.

Yine de Gellner'in, yaklaşımında, sivil toplumun veya demokrasinin bütün geriliğinin faturasını, İslam'ın tamamını temsil ettiğini düşündüğü bu tür ilişkilere çıkarması bir haksızlıktır. Çünkü herşeyden önce, demokrasi konusunda sergilenen tek tutum, bu tür cemaatlerin sergilediği tutum olmadığı gibi, demokrasi karşısında İslam adına fiilî olarak temsil edilmekte olan tek siyasi konum da, bu tip cemaat ve ve tarikatların konumu değildir. Diğer yandan, hangi düzeyde gelişmiş bir versiyonu içerisinde olursa olsun, demokrasi içinde örgütlü olarak mücadele eden bütün gruplarda, örgütün yönetiminin üyelerin eşit katılımına açıklığı noktasında böylesi sorunlar olabilir. Demokrasi pratiği, bu tür örgütlerin kendi iç yapılarında da belli demokratik mekanizmaların işletilmesini teşvik etse bile, hiç bir yerde bunu tam olarak garanti edememektedir. Dahası, ne kadar bireysellikten feragati gerektirirse gerektirsin, demokratik siyaset, üyelik gönüllü olduğu ölçüde, örgüt, cemaat veya herhangi bir birlikteliğe, belli insan hakkı sınırlarını aşmadığı sürece karışmayı üstüne vazife bilmez. Esasen, bu tür örgüt veya cemaat içi ilişkilere müdahalenin yolunun açılması, sonuçta insanı merkezî iktidar karşısında çırılçıplak bırakacak olan sürecin önünün açılması anlamına gelir. Cemaat içi pratiklerdeki dramatik sahnelere dikkat çektikçe, demokrasi bu sefer gittikçe daha da merkezileşen, merkezileştiği ölçüde de despotlaşan bir iktidarın pekişmesi söz konusu olmaktadır. Kendi farklı kimlik konumlarını sahiplenmenin gittikçe olumsuzlandığı bir siyasal söylem, totaliter bir kitle toplumundan başkasına gönderme yapmaz. Kendi merkezî otoriteleriyle başbaşa kalmış olan bireyler, kitle toplumu kavramının mümkün kıldığı şekilde, tam da siyasal veya toplumsal mühendislik uygulamalarının nesnesine dönüşürler.

Nitekim Elisabeth Özdalga, Türkiye örneğine bakarak demokrasinin gelişmemesindeki sorumluluğun, Gellner'in zannettiği gibi, islami cemaat yapısının demokrasiyle olan uyumsuzluğunda değil, bilakis, bu yapıların demokratik bir süreçte demokratik bir şekilde yapılanmasına karşı şiddetle direnen kesimlerin fanatik tutumlarında yattığını çok güzel ortaya koymaktadır (Özdalga, 1996; 1997; 1998). Özdalga, islami kesimden pek çok insanla, özellikle de kız öğrencilerle yaptığı mülakatların sonucunda, bir yandan İslam'ın ne kadar, belli bir klişeye sığmayacak kadar çeşitlileşebildiğine, diğer yandan bir ideoloji olarak yükselişine tekabül eden pek çok modern değerin değişik bir ifadesini temsil ettiğine dikkat çekiyor. Bu kadar çeşitlilik arzeden İslam'ın –hepsini bir üst-ideoloji olarak kuşatan bir atmosfer sağlıyorsa da– genelinden sivil toplumun veya demokrasinin gelişimine bir potansiyel olarak bile bir tehdit gelmesini, sosyolojik olarak muhal görüyor. Tabii, burada demokrasinin gerçek anlamda gelişiminin mümkün, hatta neredeyse kaçınılmaz evrimsel bir süreç olduğunun varsayıldığını, sorunun, bu süreci engelleyen veya geciktiren faktörlerin tespit edilip bertaraf edilmesi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekiyor.

Kısacası, şunun net bir şekilde ortaya konulması gerekir: İslam dünyasında demokrasinin birinci dünyadakine nazaran az gelişmiş bir yapı sergilediği muhakkak. Bu az gelişmişlik, ekonomik ve siyasî az gelişmişliğine paralel olmakla birlikte, büyük ölçüde bu alanlardaki bağımlılığının doğurduğu bir sonuçtur da. Burada, bütün aksi söylemlere rağmen, demokrasinin gelişmemesini, en çok, her bir ülkenin bağımlısı olduğu siyasal paktlar istemekte ve bunu sağlamaktadırlar. Suudi Arabistan'da veya Irak'ta, Mısır'da, Türkiye'de, Suriye'de demokrasinin kendi tanımında içerdiği hedeflere bir türlü yaklaşmaması, daha kestirme bir deyişle, bu ülkelerde demokrasinin azgelişmişliği, batılı ülkelerin siyasal ve ekonomik çıkarlarına uygun olduğu ölçüde süreklileşmiştir. Bu ülkelerin halklarıyla ilişki kurmak, zor ve eşit bir alışveriş tehlikesini içerdiği için, alışveriş ilişkileri, bu ülkelerin himayesi ve desteğiyle ayakta duran ve alavere dalavere halkın genel inisiyatifini dışlayan bir avuç yönetici elitle sürdürülür. Bu durum, batılı ülkelerin elinde altın yumurtlayan bir imkan olarak varoldukça, bundan fedakar-

lık etmelerini beklemek zordur. Bu durum süreklileştikçe, onu besleyen bir demokrasi (yoksunluğu) kültürünün her düzeyde üretilmesi de kaçınılmaz olmakta; bu kültürün varlığı da, toplumsal iliklerine kadar işleyerek otoriteryanizmi beslemekte ve demokrasinin gelişmesini daha fazla zorlaştırmaktadır.

Yine de, bu siyasal bağlantılara sahip bir demokrasinin İslam dünyasında bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalacağı muhakkaktır. Ancak bu meşruiyet sorununun şöylesi bir paradoksa yol açmış olması, gerçekten de düşündürücüdür: Yıllarca İslam dünyasında, özellikle islami kesimlerin demokrasi aleytarlığı yapmış olmaları paradoksu. Bu ülkelerde zaten varolma imkanı bile son derece düşük olan demokrasinin aleyhtarlığını yapmanın bunlara düşüyor olması, gerçekten de trajikomik bir durumdur. Kaldı ki, aynı ülkelerde demokrasinin bir nebze bile olsa, "dostlar alışverişte görsün" hesabı uygulanmasının en muhtemel sonucunun, toplumdaki islami eğilimlerin meşrulaşıp günyüzüne çıkması olduğu gözönünde bulundurulduğunda, vahamet daha da artar. Bunun için fazla uzağa gitmeye gerek yoktur; Türkiye'deki demokrasi tarihiyle islami taleplerin ifade bulma imkanları arasındaki ilişkiye bakmak yeterlidir. Üstelik aynı ilişkinin aşağı yukarı tüm İslam ülkelerinde benzer bir şekilde ortaya çıkabildiği, rahatlıkla gösterilebilir. Ne kadar çok demokrasi olursa, islami sembollerin toplumsal tezahürü o kadar artmaktadır. Dolayısıyla, islami kesimlerin demokrasiyi doğrudan karşılarına alan bir söyleme angaje olmalarının, her zaman, kendi altını oymak gibi bir işlevi olmak durumundadır.

Bu noktada, bazı Arap ülkelerindeki demokrasi aleytarlığı, özel bazı mülahazaları hakediyor. Hiç birinde demokrasinin esamisi okunmuyor bu ülkelerin... Demokrasi talebi, her şeyden önce buradaki rejimleri, büyük ölçüde halk lehine tehdit edici bir şeydir. Buna rağmen, buradaki islami hareketlerin demokrasi aleytarlığındaki ısrarları yüzünden, aslında farkında olmadan, rejimleriyle aynı paralele düşmüş olmaları dikkat çekicidir. Çünkü bunlar demokrasiyi eleştirdikçe, kendi sunacakları ulvi seçeneklere değil, mevcut rejimlerin totalitarizmlerine ister istemez gönderme yapmış, dahası, bu rejimlerin toplumsal ve kültürel mantığını pekiştirici, meşrulaştırıcı bir işlevi yüklenmişlerdir. Bu arada, bu tür eleştirilerin popülerleştiği ve yoğunluk kazandığı dönem de ilginçtir. Bu, Arap ülkelerinin İran'ın devrim ihracı tehdidi altında bulundukları bir dönemdir. Bu dönemde bu ülkelerin İran'a karşı resmî propagandalarında bizzat bu islamcı argümanları, "İslam ve demokrasi uyuşmaz; çünkü biri Allah'ın hakimiyetine, diğeri ise kulun hakimiyetine dayanır" türünden argümanları istihdam etmiş olmaları, son derece manidardır. Çünkü bu dönemde, doğrudan doğruya demokrasiye vurgu yapan tek ülke İran'dır ve bu vurgunun Arap ülkelerinin halkları arasında ciddiye alınmasının muhtemel sonucu, halkın iradesinin hilafına ayakta durmakta olan yönetimlerin devrilmesiydi. Bu ülkelerdeki radikal İslam'ın demokrasi aleyhtarı söyleminin, aynı zamanda bir İran aleyhtarlığıyla da temayüz etmiş olduğunu hatırlatmak gerekiyor.

Buna rağmen, bu ülkelerde demokrasi aleyhtarı bir söylemin ihalesine islami kesimlerin bu şekilde atlamış olmalarını, böylesi bir paradoksa düşmüş olmalarını, daha değişik boyutlarıyla da anlamaya çalışmak gerekiyor. Bu çerçevede, yukarıda bahsettiğimiz uluslararası ilişkilerin demokrasiye daha fazla işlemiş olmasının, bu durumu kolaylaştırdığı söylenebilir. Mevcut uygulamaları itibarıyla kendi tanımıyla tutarlılık arzetmeyen, kendi iddialarını ve vaadlerini gerçekleştirdiği veya gerçekleştireceği konusunda pek itimat telkin etmeyen bir demokrasinin, doğal olarak içine girdiği meşruiyet krizi, onun, demokrasi için konulmuş ölçütlerle değil, sonuçlarıyla ölçülmesine yol açmıştır. Demokrasiye karşı çıkılmıştır; çünkü her şeyden önce, yöneticilerin demokrasi vaadi samimi bulunmamış, kendi müstemleke-destekli iktidarlarını meşrulaştırmanın bir yolu olarak gözükmüştür. Karşı çıkışın islami bir teoloji desteğinde yürütülmesi ve demokrasinin daha gerçekçi bir anlaşılmasına başvurulmamış olması ise, bu motiflerle karşı çıkışın promosyonu olarak anlaşılmalıdır. Nitekim demokrasi yolunda tutarlı mesafeler kaydedildiği ölçüde, söz konusu promosyonun azaldığı ve demokrasinin mümkün başka tanımlanma biçimlerine başvurulmuş olduğu görülmüştür. En azından son on-onbeş yıldır, Türkiye'de demokrasi yoluyla bazı şeylerin radikal olarak değiştirilebildiği görüldükçe, halkın iradesinin gerçekten de yönetime yansıdığı izlenimi edinildikçe, demokrasiye karşı islami promosyonlu söylemlerin de azaldığı görülmüştür.

Bütün bunların ötesinde, demokrasinin gelişmemesinin sorumluluğunda İslam'a veya Müslümanlara ayrılan bütün hisseler, abartılı, hatta giderek gülünç bir mazeret söylemine dönüşmektedir. Gerçekten de, sormak lazım, demokrasinin geliştirilmesi yönünde hangi adımlar atıldı da Müslümanlar buna engel olmaya çalıştılar? Bilakis, sadece Türkiye'deki değil, bütün İslam dünyasındaki demokrasi tarihi içerisinde, demokrasinin en güçlü motivasyonu, aleyhine birtakım söylemlere rağmen ve onlarla birlikte, yine Müslümanlardan gelmiştir.

Bu yazıda, bir yandan İslam ve demokrasi arasındaki ilişkinin anlaşılmasına dönük çabalara cevaben, her ikisinin tanımlanmasında esas alınan galat-ı meşhur varsayımların, meseleleri ele almayı zorlaştırdığını göstermeye; bir yandan da "demokrasiyle İslam uyuşur mu uyuşmaz mı?" gibi basit bir sorunun cevabının, ancak politik bir ucuzluk kampanyasının konusu olabileceğini ihsas etmeye çalıştık. Demokrasiyle İslam'ın uyuştuğu kabul edildiğinde, İslam'ın mevcut siyasal ve ekonomik şartlar, adaletsizlikler, çarpıklıklar ve yolsuzluklara hiç bir itirazının olmadığı temin edilmiş; bu vesileyle, olan bitenin üstü örtük bir fetvası alınmış olacak; böyle bir fetva ise, değişik çevrelerde lehte veya aleyhte kullanıma sokulacaktır. Bu ikisinin uyuşmadığı ilan edildiğinde ise, demokrasiye atfedilen tüm geçer-akçe değerlerden veya Pierre Bourdieu'nun deyimiyle, bu 'sembolik sermaye'den Müslümanların veya onlar üzerinden belli toplumsal kesimlerin yoksun bırakılması temin edilecektir. O nedenle, bu yazının merkezî gayesi, böyle bir ucuzluğa rağbet etmekten kaçınmak ve hangi mesele olursa ol-

sun, onu karşılayıp mütalaa etmeye ehil, muktedir ve mücessem bir iradenin oluşumunun lüzumuna işaret etmektir.

Kaynaklar

Arendt, Hannah, 1994, *İnsanlık Durumu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Atiker, Erhan, *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Ankara: Vadi Yayınları.

Benhabib, Seyla, 1999, Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru, *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, Seyla Benhabib (der.), İstanbul: Demokrasi Kitaplığı.

Çiğdem, Ahmet, 1991, *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi*, Ankara: Vadi Yayınları.

Çiğdem, Ahmet, 1991, "İslami Hareket, Meşruiyet ve Demokrasi", *Tezkire*, sayı: 1.

El-Azmeh, Aziz, 1993, *Islams and Modernities*, London: Verso.

El-Murabıt, Abdülkadir, 1993, "Bankacılar Savaşı: 1914-1919", *Tezkire*, sayı: 5.

Fukuyama, Francis, 1991, *Tarihin Sonu mu?*, derleyen ve çeviren: Yusuf Kaplan, Kayeri: Rey Yayınları.

Gellner, Ernest, 1991, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, London: Hamish Hamilton.

Giddens, Anthony, 1991, Jurgen Habermas, *Çağdaş Temel Kuramlar*, çev: A. Demirhan, Ankara: Vadi Yayınları.

Habermas, Jurgen,1979, *Communication and the Evolution of Society*, Boston: Beacon Press.

Mert, Nuray, 1998, *İslam ve Demokrasi: Bir Kurt Masalı*, İst.: İz Yayıncılık.

Özdalga, Elisabeth, 1996, Sivil Toplum ve Düşmanları, *Postmodernizm ve İslam,Küreselleşme ve Oryantalizm*'in içinde, der. A. Topçuoğlu, Y. Aktay, Ankara: Vadi Yayınları.

Özdalga, Elisabeth, 1997, Civil Society and its Enemies: Reflections on a Debate in the Light of Recent Developments wthin the Islamic Student Movement in Turkey, E. Özdalga ve S. Persson (der.) *Civil Society, Democracy and the Muslim World*, İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul.

Özdalga, Elisabeth, 1998, The Veiling Issue, *Official Secularism and Popular Islam in Modern Turkey*, London: Curzon books

Said, Edward, 1978, *Orientalism*, New York: Vintage Books.

Shayegan, Daryush, 1991, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, Çev. Haldun Bayrı, İstanbul: Metis Yayınları.

İslam ve Demokrasi

ÖMER ÇAHA

DOÇ. DR., KIRIKKALE Ü. İKTİSADİ İDARİ BİLİMLER FAK.

Müslümanlar İslam ile demokrasi arasındaki ilişkiyi sorguladıkları gibi tarihte herhangi bir yönetim biçimiyle İslam arasındaki ilişkiyi sorgulamamışlardır. Hilafet, imparatorluk veya krallık gibi yönetim biçimleriyle İslam arasındaki ilişki konusunda hiç bir zaman İslam'la demokrasi arasındaki ilişkide olduğu gibi bir sorgulama yapılmamıştır. İslam tarihinde uzun yıllar yaşamış olan hilafet, krallık veya imparatorluk gibi yönetimler İslam toplumlarında doğal olarak gelişen yönetimler olduğu için, bunların İslam'a uygunluğunun tartışılmasına lüzum görülmemiştir. Halbuki demokrasinin, Müslümanları hazırlıksız yakalayan modernleşmenin Batı menşeli siyasi bir projesi olması ve geleneksel devlet-toplum ilişkisinden epey farklı bir kurguya sahip olması, Müslümanları bu yönetim biçimi karşısında kararsız bir konuma sürüklemiştir. Ayrıca Müslümanlar, özellikle emirlik, krallık veya imparatorluk gibi yönetimlere yöneldikleri dönemlerde, zaten dünyanın değişik coğrafyalarında da bu tür yönetimler bulunduğu için, bu konuda tartışma gereği görmemişlerdir. Hem İslam'la sonradan tanışan Doğu toplumlarında, hem de Batı toplumlarında bu tür yönetimler yaygın biçimde bulunduğu için, Müslümanlar da bu tür yönetimleri almada bir beis görmemişlerdir.

Halbuki demokrasi, Batı toplumlarında Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketlerinin geleneksel otorite biçimine karşı ortaya koyduğu bilinçli bir proje olarak gelişmiştir. Demokrasinin Batı toplumlarında günyüzüne çıkmasıyla İslam toplumlarının parça parça Batılı toplumlar tarafından istimlak edilmesi aynı döneme denk gelmiştir. Böyle olunca, Batı müstemlekesinden kurtulmak için müslüman toplumların, özellikle anti-emperyalist nosyondan hareket eden mütefekkirlerin Batı'yı kökten reddeden tutumu, Batı menşeli olan demokrasiye de yönelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar sadece üç dört İslam ülkesinin (Türkiye, İran, S. Arabistan, Mısır gibi) bağımsız olduğu, geriye kalanlarınsa Batı müstemlekesi olduğu gerçeği gözönünde bulundurulduğunda, bu toplumlarda bir yönetim biçimi olarak demokrasiyi tartışmanın, bunun üzerinde kafa yormanın ne kadar lüks bir şey olduğu anlaşılır. Bu toplumlar için, güçlü, merkeziyetçi bir siyasal otorite etrafında örgütlenmek, bir asabiyet ruhu geliştirerek bağımsızlık